

MAGDALENA LEMAŃCZYK
Instytut Kaszubski

*Polsko-niemieckie miejsca pamięci / Deutsch-Polnische
Erinnerungsorte.*
O przekraczaniu „granic” i otwarciu się na „nowe”

Słowa kluczowe: polsko-niemieckie miejsca pamięci, tożsamość, kultura pamięci, socjologia kulturowa, dziedzictwo kulturowe

Keywords: Polish-German realms of memory, identity, the culture of remembrance, cultural sociology, cultural heritage

Artykuł stanowi analizę publikacji *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, na którą składają się cztery tomy wydane w języku polskim pod redakcją Roberta Traby i Hansa Henninga Hahna we współpracy z Maciejem Górny i Kornelią Kónczal (t. I–IV) oraz teoretyczny tom piąty, wydany w języku niemieckim pod redakcją Roberta Traby i Petera Olivera Loewa¹, zamykający niemiecką serię wydawniczą prezentacją polskich wątków w badaniach pamięci. Łącznie w latach 2012–2015 wydano równolegle dziewięć tomów — cztery w języku polskim w Wydawnictwie Naukowym Scholar i pięć w języku niemieckim w wydawnictwie Ferdinand Schöningh.

Całość jest efektem imponującego polsko-niemieckiego projektu badawczego o rozległym transnarodowym, interdyscyplinarnym i międzypokoleniowym zasięgu, o skali rzadko spotykanej w dziedzinie nauk humanistycznych. Przy tworzeniu dzieła współpracowało ponad 100 autorów z Polski, Niemiec, Francji, Włoch, Czech i Szwajcarii oraz 25 tłumaczy. Interdyscyplinarność przedsięwzięcia przejawia się w wielości dyscyplin reprezentowanych przez autorów tekstów. Wśród uczestników projektu zdecydowaną większość stanowią historycy, literaturoznawcy i kulturoznawcy, ale licznie reprezentowani są również socjologowie, filozofowie, teolodzy i politolodzy.

W sumie w 92 tekstach tomów I–III przedstawiono ponad 100 miejsc pamięci w zdecydowanej mierze łączących się ze sferą polityczną i historyczno-geograficzną,

¹ *Polsko-niemieckie* 2015; *Polsko-niemieckie* 2013; *Polsko-niemieckie* 2012; *Deutsch-Polnische* 2015.

jak również miejsc należących do różnych obszarów życia społeczno-kulturalnego, artystycznego, wyznaniowego i sportu. Każdy z wyżej wymienionych tomów opatrzone wprowadzeniem, indeksem oraz alfabetyczną listą wszystkich uwzględnionych miejsc pamięci. Wszystkie teksty, którym nadano formę esejów, poprzedzone zostały wstępami prezentującymi w skondensowanej formie najważniejsze informacje o omawianych miejscach pamięci. W ten sposób umożliwiono czytelnikowi przejście — by posłużyć się perspektywą Pierre’a N o r y — od badania historii zdarzeniowej do badania pamięci, czyli historii drugiego stopnia (*histoire au second degré*)². Poruszanie się pomiędzy hasłami w tomach I–III ułatwiają odsyłacze. Charakterystyczne dla omawianego zbioru jest podkreślenie istotowej różnicy między historią i pamięcią oraz ich wzajemnych wpływów. Z jednej strony mamy więc do czynienia z historią zdarzeniową, z drugiej zaś — z transformacją w „figury symboliczne”³ umiejscowione w konkretnym miejscu i czasie, a więc podlegające uhistorycznieniu.

W odmiennym od poprzednich tomie IV, zamykającym polskie wydanie *Polsko-niemieckich miejsc pamięci*, zgromadzono artykuły zawierające refleksje metodologiczne. Tom V stanowi antologię klasycznych prac polskich socjologów kultury, filozofów, historyków i kulturoznawców. Przetłumaczone na język niemiecki przybliżają niemieckojęzycznemu czytelnikowi bogaty dorobek polskiej nauki w dziedzinie badań nad pamięcią.

Każdy z tomów można czytać niezależnie, dopiero zapoznanie się jednak z całością polskiego wydania, wraz z niemieckojęzycznym uzupełnieniem, ukazuje kalejdoskop możliwości koncepcyjnych, podejść teoretyczno-empirycznych, inspiracji badawczych itd. Przy czym oferty autorów tej obszernej publikacji nie należy traktować w kategoriach zamkniętego systemu teoretyczno-metodologicznego, lecz jako otwartą propozycję. Podstawą teoretyczno-analityczną badań redaktorzy uczynili kategorię miejsc pamięci (*lieux de mémoire*) osadzoną w koncepcji historii drugiego stopnia Pierra Nory⁴ i koncepcji *Beziehungsgeschichte* („historii wzajemnych oddziaływań”) Klausa Z e r n a c k a⁵.

Redaktorzy — za Étienne’em Fr a n ç o i s i Hagenem S c h u l z e m — podkreślają metaforyczny charakter miejsc pamięci:

Miejscami pamięci mogą być zarówno zjawiska natury materialnej, jak i niematerialnej. Należą do nich zarówno realne, jak i mityczne postaci, wydarzenia, budynki i pomniki, instytucje i pojęcia, książki i dzieła sztuki — można by zatem posłużyć się dzisiejszym terminem „ikona”. [...] Chodzi zatem o miejsce jako metaforę, jako topos w dosłownym tego słowa znaczeniu⁶.

² NORA 1995; ASSMANN 1996.

³ ASSMANN 2008, s. 68.

⁴ NORA 2011, s. 20–27; GÓRNY, KOŃCZAL 2014, s. 363–386; SZPOCIŃSKI 2008, s. 11–20.

⁵ ZERNACK 2006; TRABA 2014, s. 7–20.

⁶ FRANÇOIS, SCHULZE 2001, s. 17n.

Definicja miejsc pamięci sformułowana w omawianym dziele jest więc potraktowana szeroko. Czytelnik znajdzie w tekstach zarówno odwołania do symbolicznej topografii i memorialnego dorobku narodu, który przedstawiony został w trzytomowym dziele *Les lieux de mémoire* (Paris 1984–1992) pod redakcją Pierre’a Nory⁷, jak i adaptację powyższej koncepcji i rozszerzenie poza „narodową ramę” w wydanej w 2001 r. trzytomowej publikacji *Deutsche Erinnerungsorte*⁸ pod redakcją Étienne François i Hagena Schulze’a, a także podkreślenie transnarodowego charakteru miejsc pamięci, który zaproponował Moritz Csáky⁹.

Chcę podkreślić, że koncepcyjnie redaktorzy zaproponowali coś więcej niż tylko połączenie założeń wymienionych autorów, tzn. potraktowali miejsca pamięci jako zjawiska długiego trwania, wzięwszy po uwagę ich znaczenie w kształtowaniu tożsamości zbiorowej poszczególnych grup, historyczną siłę oddziaływania i ich dyskursywny charakter. Ową istotność oddziaływania miejsc pamięci na tożsamość osiągnięto dzięki zagęszczaniu — czy, nawiązując do terminu Gilberta Ryle’a, „opisu gęstego” zapożyczonemu przez Clifforda Geertza — i krystalizacji opisu oraz skupieniu się na procesach wpływu¹⁰.

Punktem wyjścia przyjętej przez zespół kategorii miejsc pamięci jest założenie, że pamięć zbiorowa jako taka nie istnieje, lecz jest stale konstruowana, dekonstruowana i rekonstruowana oraz „wynajdywana”¹¹ przez jednostki posiadające wspólne poczucie „my” w codziennym dyskursie w konkretnych „społecznych ramach” (odwołując się do Maurice’a Halbwachsa¹²). Powyższe założenie prezentowali m.in. Pierre Nora, Aleida Assmann, Jan Assmann, Peter L. Berger i Thomas Luckmann czy, na gruncie polskiej socjologii, Antonina Kłoskowska, która twierdziła, że „żadna zbiorowość społeczna, do której można byłoby odnieść pojęcie tożsamości, nie ma psychicznego organu samowiedzy produkującego coś, co można byłoby uznać za ścisły odpowiednik samoświadomości osobniczej”¹³.

Wyróżniono trzy różne rodzaje/typy miejsc pamięci: wspólne, oddzielne i paralelne. Wspólne miejsca pamięci bazują na funkcjonalnym podobieństwie lub niemal identyczności. Oddzielne odgrywają różne role w procesach tożsamościowych i kulturach pamięci, odnosząc się do tego samego obiektu, paralelne obejmują zaś diametralnie różne fenomeny historyczne, niemające w rzeczywistości ze sobą nic wspólnego, lecz wykazujące podobieństwa na płaszczyźnie funkcjonalnej.

⁷ *Les lieux* 1984–1992.

⁸ *Deutsche* 2001.

⁹ CSÁKY 2010.

¹⁰ GEERTZ 2003, s. 35–59.

¹¹ *Tradycja* 2008.

¹² HALBWACHS 2008.

¹³ KŁOSKOWSKA 1992, s. 132; ASSMANN 1999; BERGER, LUCKMANN 1983; ASSMANN 2002.

W projekcie postawiono trzy pytania badawcze stanowiące oś, wokół której koncentrują się eseje zawarte w tomach I–III. Pierwsze pytanie dotyczy podobieństw i różnic, które dochodzą do głosu w procesach kształtowania się polskich i niemieckich kultur pamięci. Drugie pytanie dotyczy wzajemnej recepcji Polaków i Niemców: kiedy, gdzie, jak i dlaczego odniesienie do Niemiec i niemieckiej kultury miało znaczenie dla kształtowania się i rozwoju kultury pamięci w Polsce? I trzecie: kiedy, gdzie, jak i dlaczego odniesienie do Polski i kultury polskiej miało znaczenie dla kształtowania i rozwoju kultury pamięci w Niemczech?¹⁴

Oparcie się na pojemnej koncepcji „historii wzajemnych oddziaływań” Klausa Zernacka umożliwiło redaktorom przekroczenie w analizie „narodowej ramy”, która stanowi jeden z wielu aspektów kultur pamięci. Potraktowanie kategorii „polskości” i „niemieckości” miejsc pamięci jako skrótów myślowych pozwoliło również pogodzić kwestię występowania wielości dyskursów tożsamościowych obejmujących odmienne społeczeństwa, zróżnicowane kultury pamięci, odmienne języki i wzajemne wyobrażenia (sięgając choćby do kategorii „wspólnoty wyobrażonej” Benedicta Andersona¹⁵). Z kolei przyjęcie założenia o symetryczności obu kultur pamięci na poziomie teoretyczno-analitycznym umożliwiło zbadanie mechanizmów wytwarzania i znaczenia narodowych narracji historycznych, z pominięciem asymetrii na poziomie zdarzeniowym¹⁶.

Takie podejście niewątpliwie stanowi istotną wartość dodaną, z jednej strony bowiem stwarza podstawę do analiz na poziomie przed- i postnarodowym, regionalnym i transgranicznym, a z drugiej — uwzględnia wielowymiarowy charakter procesów tożsamościowych: społeczny, etniczny, lokalny, regionalny, narodowy, wyznaniowy, genderowy, pokoleniowy, etc.

Tomy I i II, pod wspólnym tytułem *Wspólne / Oddzielne*, stanowią spójną całość i traktują o miejscach pamięci znaczeniowo podobnych dla obu społeczeństw, które jednak inaczej sytuują się w ich pamięci zbiorowej. Ze względu na znaczną objętość tekstów zawartych w obydwu tomach ograniczę się do kilku wybranych, wielowątkowo ze sobą skorelowanych, które jednocześnie są mi bliskie zarówno naukowo, jak i mentalnie.

Peter Oliver L o e w, w esej *Miasto pisze narodowe historie*, przez pryzmat Gdańska (miejsc, osób, wydarzeń) ukazał symboliczną wielowymiarowość i wieloaspektowość polsko-kaszubsko-niemiecko-europejskiego miejsca pamięci. Znajdujemy tu odniesienia do miejsc pamięci posiadających w społeczeństwach polskim i niemieckim różne konotacje, np. do Wolnego Miasta Gdańska, Güntera Grassa, Westerplatte, „Solidarności”, Lecha Wałęsy, Donalda Tuska, Europejskiego Centrum Solidarności itd. Grassowi osobny tekst w tym samym tomie poświęcił Thomas S e r r i e r, przedstawił noblistę w kontekście splotu trudnej pamięci mikrolokalnej

¹⁴ *Polsko-niemieckie*, 2015, I, s. 20.

¹⁵ ANDERSON 1997.

¹⁶ MÜLLER 2013, s. 25.

(gdańskiej dzielnicy Wrzeszcz), lokalnej (miejskiej), regionalnej (Wolne Miasto Gdańsk, Kaszuby) i transnarodowej (polsko-niemieckiej). Z powyższymi tekstami koresponduje esej Nicole D o ł o w y -R y b i ń s k i e j o Kaszubach *Ani ogień, ani woda*. Obecna jest w nim problematyka „swoich” i „obcych” posiadających wielowiekowe tradycje współżycia na Pomorzu Gdańskim, tj. Kaszubów, Polaków (o niekaszubskich korzeniach) i Niemców. Bardzo ciekawy jest fragment, w którym autorka przedstawiła obraz Kaszubów w literaturze (staro)polskiej i niemieckiej, ukazując przeobrażenia stereotypu grupowego (auto- i heterostereotypu). Zjawisko przenikania się wątków oraz elastyczność polskiej i niemieckiej narracji o Gdańsku i regionie dziś nazywanym Pomorzem Gdańskim odnaleźć można również w esejach Jörga H a c k m a n n a o Hanzie, Petera Olivera Loewa o Prusach, Gernota B r i e - s e w i t z a o „korytarzu” (gdańskim i polskim), Jochena B ö h l e r a o kampanii wrześnieowej czy w tekście Jerzego K o c h a n o w s k i e g o i Stefana Z w i c k e r a o pojęciu „folksdojczy”. W esejach tych miejsca pamięci rozpatrywane są w szerokim kontekście geograficzno-historycznym, politycznym, kulturowym i ekonomicznym, co dynamizuje i pogłębia analizę.

Warto podkreślić, że w tomach I–II znalazły się również inne, równie interesujące przykłady badań nad polsko-niemieckimi miejscami pamięci, dotyczących np.: Śląska (Dolnego i Górnego), Wielkopolski/Ostmark, Warmii i Mazur/Prus Wschodnich, Krzyżowej, Łodzi, Monte Cassino, Auschwitz, Łambinowic czy Góry Świętej Anny; symboliki procesów takich jak *Drang nach Osten* i *Kulturkampf*, wreszcie ważnych wydarzeń, takich jak powstanie w getcie warszawskim i powstanie warszawskie; symboliki osób/grup w tym odmiennych i ambiwalentnych obrazów pamięci o Żydach, Róży Luksemburg, Maksymilianie Kolbem, Augustie II Mocnym, Sasach czy świętej Jadwidze Śląskiej.

Całkowicie nowatorskie spojrzenie zaproponowano i rozwinięto w tomie III, traktującym o paralelnych miejscach pamięci, czyli polskich i niemieckich (nie polsko-niemieckich), uniwersalnych przestrzennie i czasowo. Wartość analityczna takiego podejścia polega na dyskursywnym ukazaniu procesów konstruowania i dekonstrukcji, wypierania i zapominania miejsc pamięci, ich wzajemnych oddziaływań i ról, które odgrywają w narracjach narodowych. W celu zobrazowania owego nowatorskiego ujęcia posłużę się przykładami wybranych tekstów. Rozpocznę od eseju Diethelma B l e c k i n g a, który ujmuje brawurowym opisem, logiką i jasnością wywodu na temat meczów piłki nożnej rozgrywanych między reprezentacjami RFN i Węgier w Bernie w 1954 r. oraz Polski i Anglii na Wembley w 1973 r. Zgodnie z założeniami tomu autor dokonał dekonstrukcji obydwu fenomenów, które stały się wielkimi momentami w historii Polski i obydwu państw niemieckich (dla podzielonego kraju była to epokowa chwila, porównywalna z upadkiem muru berlińskiego 9/10 listopada 1989). Dyskursywna analiza kontekstu obydwu meczów pokazała wiele funkcjonalnych podobieństw, np. ustanowienie zbiorowego poczucia dumy narodowej i wspólnotowości oraz zatarcie pomimo ówczesnych kryzysów frustracji społecznych oraz różnic politycznych. Autor podkreślił także istotne różnice w funk-

cjonowaniu tych miejsc pamięci w narracjach obydwu narodów, mianowicie sposoby ich ekspozycji, przypominania i zapominania oraz politycznej instrumentalizacji. Z jednej strony mamy więc do czynienia z wyparciem „cudu w Bernie” z przestrzeni publicznej Niemiec w latach pięćdziesiątych XX w. i próbami zawłaszczenia go dla celów politycznych w 2003/2004 r. oraz „zmaterializowaniem” cudu w postaci kilku monografii, z drugiej zaś strony w Polsce od 1973 r. symbol Wembley jest trwale obecny i kultywowany w przestrzeni publicznej, zwłaszcza w mediach, przy czym nie poświęcono mu do tej pory poważniejszego opracowania naukowego.

Innym ciekawym przykładem paraleli jest dokonana przez Joannę Jabłkowską i Magdalenę Sarjusz-Wolską analiza dwóch silnych symbolicznie modeli kobiecości utrwalonych w XIX i XX w. w historii Polski i Niemiec, tzn. polskiej figury Matki Polki i niemieckiego sloganu KKK (*Kinder — Küche — Kirche* / dzieci — kuchnia — kościół). Dekonstrukcja dwóch powyższych modeli kobiecości ukazała zarówno istotowe różnice (np. tradycyjno-religijny wymiar polskiej figury oraz wymiar polityczny i ironiczny KKK), jak i pewne funkcjonalne podobieństwa (np. procesy emancypacji kobiet).

Tom IV, *Refleksje metodologiczne*, ma zupełnie inny charakter niż poprzednie, stanowiąc według mnie otwarty komentarz do założeń metodologicznych. Nie należy zatem traktować go dosłownie jako przedstawienia założeń teoretyczno-metodologicznych, lecz jako propozycję zróżnicowanych podejść badawczych do problematyki miejsc pamięci.

Tom podzielono na trzy części. Pierwsza poświęcona została polsko-niemieckim miejscom pamięci w międzynarodowym i interdyscyplinarnym kontekście. Znajdują się tu eseje dotyczące geograficznych i kulturowych granic badań nad pamięcią zbiorową. Moritz Csáky, nawiązując do *histoire croisée*¹⁷, przyjrzał się kilku aspektom kultury jako przestrzeni komunikacji, m.in. procesom hybrydycznym, performatywnym w obrębie kultury, różnicom między kulturowymi przestrzeniami komunikacji i zróżnicowanym przestrzeniom (np. instytucjonalnym, nieformalnym). Prześledził porównywalne procesy kulturowe, które występowały w różnych epokach i różnych częściach świata, zyskując powszechne znaczenie. Do *histoire croisée* odwołali się także Michael G. Müller i Martin Aust. Pierwszy podjął analizę zagadnienia historii transnarodowej, historii wzajemnych oddziaływań i miejsc pamięci w kontekście dyskusji metodologicznej toczonej na gruncie historiografii. Na tym tle umieścił refleksję nad kulturami pamięci i historią pamięci. Müller traktuje przy tym transnarodową perspektywę historii drugiego stopnia jako wzbogacającą badania w zakresie historii zdarzeniowej (pierwszego stopnia). Z kolei Aust zaproponował komparatystyczne spojrzenie na fenomeny historyczne przez pryzmat zderzeń interpretacji obecnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, np. pamięci drugiej wojny światowej, „ucieczek i wypędzeń” czy Katynia. Postuluje także, mając świadomość barier, porównanie polskiej kultury historycznej w kontekście pozaeu-

¹⁷ CSÁKY 2013, s. 39.

ropejskim jako swoistego laboratorium możliwości komparatystycznych. W eseju autor skupił się na krytycznym oglądzie polskiej kultury historycznej, proponując relatywizację polskiej „obsesji historycznej” jako przekonania „o szczególnie intensywnych związkach polskiej kultury historycznej z przeszłością”¹⁸. Własną perspektywę badań pamięci europejskiej i rozszerzenie ich poza Europę zaproponowali w tekstach również Heinz D u c h h a r d t i Étienne François. Autorzy dynamizują dyskusję nad kwestią badania europejskich miejsc pamięci, wysuwając otwartą koncepcję Europy, umiejscowioną w szerokim horyzoncie czasowym (od starożytności po współczesność), uwzględniającą miejsca pamięci o charakterze jednoczącym i konfliktowym, oczywistym i budzącym wątpliwości, zestawiającym grupy będące nośnikami pamięci z konstrukcjami pamięci i przestrzeniami wyrazu.

W drugiej części tomu IV znalazły się teksty poświęcone metodologicznym różnicom w badaniach nad pamięcią zbiorową. Kornelia Kończal w eseju o karierze kategorii *lieux de mémoire* Pierre’a Nory podjęła się porównawczej analizy jej licznych metodologicznych i empirycznych reinterpretacji we Włoszech, w Niemczech, Austrii, Holandii, Luksemburgu, Rosji, Belgii i Szwajcarii. Kończal podkreśliła wieloznaczność kategorii miejsc pamięci w kontekście ośmiu omawianych projektów, akcentując m.in. różnice w podejściu do nich (od metafor po ujęcie topograficzne), odmienne motywacje i cele przedsięwzięć (naukowe, popularyzatorskie, polityczne), różne kryteria doboru haseł, zróżnicowanie czasowe punktu ciężkości, odmienne strategie pracy badawczej. Autorka przyznała, że pomimo mnogości pojęć i różnic językowych wszystkie projekty łączy dążenie do paradygmatycznego zwrotu ku symbolicznemu ujęciu przeszłości i historycznych fenomenów.

Wątpliwości natury dyskursywnej wyraził w swoim eseju Hubert O r ł o w s k i, polemizując z logiką wykluczenia z *Polsko niemieckich miejsc pamięci* stereotypu długiego trwania tj. stereotypu *polnische Wirt(h)schaft*¹⁹. Dodać warto, że wykluczono także inne bardzo popularne stereotypy, np. „pruską dyscyplinę”, „niemiecki porządek” czy „Polaka-katolika”. W tym miejscu trudno nie zgodzić się z argumentacją Orłowskiego piszącego, że megaformuła *polnische Wirt(h)schaft* to „rodzaj historycznego *a priori*, kształtowała na przestrzeni ćwierci tysiąca lat na płaszczyźnie historycznej refleksji drugiego stopnia zarówno kluczowe, jak i potoczne trakty polsko-niemieckiej pamięci relacjonalnej, jak też wyobrażenia o pejzażu społecznym sąsiada za wschodnią granicą”²⁰.

Heidi H e i n -K i r c h e r zajął się z kolei funkcjami mitów politycznych i ich wpływem na kulturę pamięci, postrzeganiem rzeczywistości i świadomością historyczną. Autorka ukazała wzajemne zależności „miejsc pamięci” i „mitów politycznych”, wskazując, że pierwsza kategoria może wiązać się z różnymi pamięciami, które mogą przeobrazić się w mity polityczne. Doświadczenie zapominania, prak-

¹⁸ AUST 2013, s. 49.

¹⁹ ORŁOWSKI 2013, s. 101. Autor używa w eseju osiemnastowiecznego zapisu słowa *Wirtschaft*.

²⁰ ORŁOWSKI 2013, s. 107.

tykowane zwłaszcza na gruncie psychologii, omówił Andreas L a w a t y, który rozpatrzył związki pomiędzy pamiętaniem a zapominaniem, odnosząc je do refleksji filozoficznych (N i e t z s c h e g o) lub socjologicznych (L u h m a n n a)²¹.

Część trzecia tomu obejmuje rozważania dotyczące osobliwości poszczególnych dziedzin naukowych i ich wpływu na kształtowanie tożsamości zbiorowej, kultur pamięci i miejsc pamięci. Znajdziemy tu refleksje Macieja Górnego na temat związków między historiografią a pamięcią, zawierające porównanie przemian paradygmatów badań historycznych w XIX i XX w. Tematykę relacji pomiędzy polityką historyczną, polityką upamiętniania i polityką pamięci jako procesom służącym konstruowaniu obrazów przeszłości i nadawaniu im politycznego sensu podjął Peter S t e i n b a c h. Przywołane przez niego polityki historyczne NRD i RFN, a później zjednoczonych Niemiec pokazują trudne do pogodzenia procesy negocjacji zróżnicowanych, często wykluczających się obrazów przeszłości, np. idei utworzenia Centrum przeciwko Wypędzeniom w Berlinie.

W podobnym tonie utrzymany jest esej Anny Z a l e w s k i e j, która przedstawiła rolę archeologii w konstruowaniu wspólnot pamięci, uwikłanie jej w historię wzajemnych stosunków polsko-niemieckich oraz drogi transformacji materialnych świadectw pamięci obciążonych „ciężarem przeszłości”. Z kolei Beate S t ö r t k u h l analizuje rolę dyscyplin bazujących na „sile obrazów” w budowaniu kultur pamięci, tj. historii sztuki, krytyki sztuki i konserwacji zabytków. Odwołanie się do przykładów z przeszłości (np. zakonu krzyżackiego, zamku w Malborku, gotyckich katedr Poznania, Wrocławia i Gniezna) w interesujący sposób pokazuje zależności między pracą przedstawicieli wspomnianych (sub-)dyscyplin a procesami przemian kultur pamięci w relacjach polsko-niemieckich czy legitymizacją działań politycznych itp. Symboliczną „siłę dźwięków” w tworzeniu miejsc pamięci i tożsamości zbiorowej na przykładzie muzyki i muzykologii ukazał Rüdiger R i t t e r, natomiast Izabela S u r y n t przedstawiła ciekawą historyczno-porównawczą analizę roli i przemian kanonu literackiego w Polsce i Niemczech jako swoistego tożsamościotwórczego ekstraktu „przekazanej w tekstach wiedzy o przeszłości danej wspólnoty”²².

Joanna W a w r z y n i a k w swoim esej ukazała powiązania socjologii z kulturami pamięci i wkład socjologów w badania nad nią, wskazując przykład socjologii zaangażowanej, współtworzącej wyobrażenia o przeszłości w kontekście ruchu „Solidarności” i wydarzeń z lat 1980–1981. Wpływem, który na kultury pamięci wywierają nauki o rasach, zajął się Maciej Górny, prezentując zjawisko upolitycznienia i przenikania koncepcji rasowych do różnych dziedzin życia, m.in. nauki (antropologii, socjologii, archeologii i historii), polityki i sztuki. Osadzając wątek rasowy w kontekście funkcjonowania różnych dyscyplin naukowych i ich dynamicznego rozwoju w XIX i XX w. aż po czasy współczesne, autor podkreślił jego często nieuświadomienie „długie trwanie” w zbiorowych wyobrażeniach, np. w przedsta-

²¹ LAWATY 2013, s. 133–145; oraz LUHMANN 1997; NIETZSCHE 2001.

²² SURYNT 2013, s. 244.

wieniach świata fantazy w kulturze popularnej. Nieświadomą i świadomą stroną konstrukcji narracji o przeszłości w szeroko rozumianym procesie uczenia się historii zajęła się Urte K o c k a. Jest to krytyczny i postulatywny esej przeglądowy napisany z punktu widzenia dydaktyka historii, poruszający kwestie roli pamięci zarówno magazynującej, jak i funkcjonalnej w tworzeniu wyobraźni historycznej i kształtowaniu wrażliwości emocjonalnej. Wątek społecznych funkcji dydaktyki historii w Polsce i w Niemczech, w tym szkolnej edukacji historycznej, przewija się także w eseju autorstwa Violetty J u l k o w s k i e j. Interesujący przykład osobliwości oddziaływania etnologii czy etnografii na współtworzenie tożsamości lokalnych i regionalnych znalazł się w eseju Tobiasza W e g e r a. Autor, uzasadniając złożoność związków pomiędzy konstrukcją, recepcją i interpretacją kaszubskich wytworów kulturowych, podkreślił wpływy kontaktów międzygrupowych na obszarze pogranicza i rolę polityki historycznej w tworzeniu dyskursu.

Szczególną uwagę chciałabym zwrócić na tom V, *Erinnerung auf Polnisch. Texte zu Theorie und Praxis des sozialen Gedächtnisses*, stanowiący niemieckojęzyczny zbiór tekstów „pamięciologicznych” humanistyki polskiej. Zbiór ten, jak już wspomniałam, przybliży niemieckojęzycznemu czytelnikowi dorobek polskich naukowców (właściwie jego skromną część) w tym zakresie. Przyznać trzeba, że redaktorzy tomu zmierzli się z niezwykle trudnym zadaniem wyboru fragmentów spośród bogactwa tych klasycznych, kluczowych i „najważniejszych” prac. Z pewnością taka arbitralna selekcja rodzi dyskusje i wątpliwości co do zasadności uwzględnienia poszczególnych tekstów, jednak, jak stwierdzają Robert Traba i Peter Oliver Loew, celem tomu jest raczej otwarcie okna na polski dyskurs niż tworzenie kanonu²³.

Tom podzielony został na dwie obszerne części. W pierwszej „«Lebendige Geschichte». Der polnische Beitrag zur Theorie der Erinnerungskultur” zawarto wybrane klasyczne teksty polskich socjologów, filozofów i historyków dotyczące teorii pamięci jako zjawiska kultury. Część druga „Erinnerung im Streit” podejmuje problematykę spornych kwestii w dyskursie „pamięciologicznym” w Polsce. Znaczenie tomu wyraża się głównie w upowszechnieniu polskich doświadczeń i wkładu w badania nad pamięcią oraz ukazaniu przenikających się inspiracji teoretyczno-empirycznych, zwłaszcza że teoretyczny dyskurs o pamięci był i pozostaje zdominowany przez naukę amerykańską, niemiecką i francuską. Publikacja raczej nie zniweluje oczywistej asymetrii zasięgu niemieckich i polskich tekstów, ale za to spełni inny ważny cel, mianowicie uwrażliwi czytelnika na to, że przedstawiciele nauki polskiej, mimo specyficznych barier wynikających z dwudziestowiecznych uwarunkowań historyczno-politycznych, wnieśli istotny wkład do światowego nurtu badań nad pamięcią.

Choć tom V utrzymany jest w innej konwencji niż poprzednie, to jego walo-rem jest, moim zdaniem, zachowanie w nim procedur ujednoczenia przestrzeni interpretacyjnych i definicyjnych, leżących u podstaw projektu. Jakkolwiek przed-

²³ *Erinnern* 2015, s. 33.

stawiono teksty naukowców reprezentujących różne pokolenia, szkoły i tradycje badawcze, podkreślając „polskość” dorobku, przypomnę, że wielu polskich socjologów zdobywało doświadczenie i sławę za granicą, publikując pierwotnie w innych niż polski językach, co dotyczy np. Stefana Czarnowskiego²⁴. Tekst tego znamienitego socjologa (ucznia Émila Durkheima) *Vergangenheit und Gegenwart in der Kultur*²⁵ otwiera omawiany tom. Jest to świetny przykład analizy zróżnicowanego rozprzestrzeniania się postaw i wyobrażeń społecznych dotyczących wątku bohatera (np. wątku powieściowego Heraklesa — „możnego męża”), uwarunkowanych czasowo i przestrzennie. Motyw „wędrującego wątku”, stale przystosowującego się do teraźniejszości społecznej, ukazuje zmienną rolę i dynamikę elementu kulturowego w życiu zbiorowym. Zatem przeszłość („dawność”) dla Czarnowskiego nie jest statyczna, lecz „trwa wyłącznie jako teraźniejszość, teraźniejszość zaś jest przekształconą, zaktualizowaną dawnością oraz rodzącą się przyszłością”²⁶. Jednocześnie Czarnowski uwzględnia trwałość niektórych elementów kulturowych jako dorobku konkretnych grup społecznych, co najlepiej obrazuje jego szeroka teoria kultury postrzeganej jako „całokształt zobiektywizowanych elementów dorobku społecznego, wspólnych szeregowi grup i z racji swej obiektywności ustalonych i zdolnych rozszerzać się przestrzennie”²⁷. Sądzę, że uwzględnienie Czarnowskiego w omawianym tomie jest istotne z jeszcze jednego względu — interdyscyplinarności jego podejścia badawczego. Otóż w pokoleniu polskiej socjologii międzywojennej Czarnowski prezentował warsztat socjologii historycznej, utrzymując, że socjologia i historia w procesie wyjaśniania zjawisk społecznych nie mogą się bez siebie obyć²⁸.

W tekście Stanisława Ossowskiego *Das kulturelle Erbe einer sozialen Gruppe und seine äußeren Korrelate*²⁹ znajdujemy analizę procesu dziedziczenia kultury (dziś użylibyśmy terminu „transfer kulturowy”), którego przedmiotem jest dziedzictwo kulturowe grupy, stanowiące „pewne wzory reakcji mięśniowych, uczuciowych i umysłowych, według których kształcą się dyspozycje członków grupy”³⁰. Na dziedzictwo kulturowe składają się zdaniem Ossowskiego zewnętrzne korelaty, tj. postawy (dyspozycje) i przedmioty materialne, z którymi jednostki wiążą konkretną wartość. Zatem do analizy stosunku wobec przeszłości wprowadzone zostają elementy aksjologiczny i ideacyjny, charakterystyczne przede wszystkim dla kulturalistycznej teorii Floriana Znanieckiego.

²⁴ CZARNOWSKI 1919; CZARNOWSKI 1956a.

²⁵ CZARNOWSKI 1956b, s. 108–121.

²⁶ CZARNOWSKI 1956b, s. 121.

²⁷ CZARNOWSKI 1958, s. 12.

²⁸ SZACKI 1995, s. 97.

²⁹ OSSOWSKI 1966.

³⁰ OSSOWSKI 1966, s. 64.

Z tekstem Czarnowskiego korespondują dwa inne — jego uczniowie Niny Assorodobraj-Kuli „*Lebendige Geschichte*”. *Das Geschichtsbewusstsein, seine Erscheinungsformen und die Methoden ihrer Erforschung*³¹ oraz Barbary Skargi pt. *Die Identität des Ichs*³². Tekst Assorodobraj-Kuli, zaliczany do klasyki humanistyki, wpisuje się idealnie w konwencję projektu *Polsko-niemieckich miejsc pamięci*, podkreślając społeczną aktywność historii w teraźniejszości i czyniąc z niej „żywą historię”. Użyteczne są rozważania na temat świadomości historycznej rozumianej jako proces „włączania» przeszłości do aktualnej świadomości społecznej, tzn. jakaś postać społecznego zawłaszczania czasu minionego czy wyobrażeń o nim”³³. Notabene kategoria „żywej historii” Assorodobraj-Kuli wyprzedziła o kilkadziesiąt lat zachodnioeuropejskie rozważania na polu „pamięciologii”, m.in. ukutą przez Aleidę Assmann zbliżoną kategorię *Funktionsgeschichte* („pamięci funkcjonalnej”)³⁴. Podobne podejście zaprezentowała Barbara Skarga, pisząc: „Każdy moment czasowy przynosi coś nowego, co scala się z moim istnieniem i przez to powoduje w nim zmianę”³⁵. Dla tej znakomitej filozofki pamięć pełni funkcję tożsamościotwórczą, jest sposobem bycia człowieka, kształtuje jego „ja”. Zdaniem Skargi tożsamość należy postrzegać raczej jako nieustannie trwający i złożony proces semiozy niż Bergsonowską „śnieżną kulę”. Znamienna i niezwykle obrazowa w tym kontekście jest jej nawiązująca do koncepcji Heideggera uwaga, że „przeszłości nie da się odrzucić jak starego płaszcza”³⁶.

Tematykę świadomości historycznej i myślenia historycznego podjęli również Jerzy Topolski, Jan Pomorski i Jerzy Maternicki. Topolski zdefiniował świadomość historyczną jako „funkcjonujący w toku ludzkiego działania (zarówno indywidualnego, jak i społecznego) zasób wiedzy i system ocen dotyczących przeszłości społeczeństwa”³⁷. Dla Topolskiego świadomość historyczna jako element świadomości społecznej jest dynamicznym zjawiskiem obejmującym zarówno wiedzę potoczną, jak i naukową lub elementy irracjonalne (np. mity i legendy) oraz wartości³⁸. Natomiast Jan Pomorski przeprowadził istotną z punktu widzenia teoretyczno-metodologicznego analizę przestrzennych i czasowych kontekstów znaczeniowych pojęcia „społecznych funkcji historii”. U podstaw analiz leży przekonanie autora, że między historiografią i aktualnymi stosunkami społeczno-politycznymi istnieje pewne sprzężenie zwrotne (np. obydwie zjawiska poszukują akceptacji i legitymizacji w społecznej świadomości). Ciekawa jest także analiza kultury histo-

³¹ ASSORODOBRAJ-KULA 1963, s. 5–15, 31–45.

³² SKARGA 1997.

³³ ASSORODOBRAJ-KULA 1963, s. 5.

³⁴ ASSMANN 2009, s. 101–142; ASSMANN 2013, s. 58–73.

³⁵ SKARGA 1997, s. 219.

³⁶ SKARGA 1997, s. 222.

³⁷ TOPOLSKI 1981, s. 5–6.

³⁸ TOPOLSKI 1981, s. 28.

rycznej autorstwa Jerzego Maternickiego³⁹, przeprowadzona w kontekście wyodrębnionych przez niego dwunastu motywów czytelnictwa, m.in. genetycznych, teoretycznych (filozoficznych, prawnych), kulturologicznych, ideologicznych, technologicznych i politycznych. Autor rozpatruje kulturę czytelnictwa w szerszym kontekście kultury ogólnej jako efekt socjalizacji pierwotnej i narzędzie społecznej komunikacji historycznej.

Do badań nad wielowymiarowością treści pamięci nawiązują także inne zamieszczone w tomie teksty socjologów i historyków. Przykładowo tekst Barbary Szackiej porusza kwestię pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego po II wojnie światowej. Użyteczna poznawczo jest analiza procesów rozumienia i interpretacji fenomenów historycznych w doświadczeniu biograficznym różnych pokoleń respondentów (dziadków, rodziców, młodzieży), którzy zostali lub nie doświadczeni wojną oraz pochodzili z różnych regionów Polski. Przedstawione w tym fragmencie wyniki badań jakościowych i ilościowych dynamizują opis pokoleniowych przemian pamięci na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci XX w. i umożliwiają czytelnikowi głębszy wgląd w jego istotę (np. zwrócenie uwagi na kluczową rolę przekazu rodzinnego, przemilczania, uprawomocnienia i wartościowania wiedzy historycznej). Generacyjny wymiar obecności tematyki Holocaustu w świadomości i wiedzy historycznej Polaków uwzględnił Feliks Tych, sytuując ją w szerszej europejskiej i północnoamerykańskiej perspektywie⁴⁰.

Doświadczenie wojennej biografii na przykładzie socjologicznej analizy narracji o Kresach obecne jest w tekście Kai Kaźmierkiej⁴¹. Autorka podkreśliła wpływ specyfiki opisywanego obszaru geograficzno-historycznego na doświadczenie wojny (początek wojny, ucieczki, deportacje, koniec wojny). Interesujące jest ukazanie zależności między potencjałem narracji o Kresach a jej strukturą, społecznymi funkcjami narracji biograficznych (np. możliwościami mobilizacji pamięci zbiorowej, legitymizacją doświadczeń wojennych, kształtowaniem świadomości młodego pokolenia) oraz ich rolą w kształtowaniu tożsamości i percepcji rzeczywistości.

Problematykę procesu transmisji obrazów przeszłości poruszyła także Anna Sawisz, zwracając uwagę na pamięciotwórczą rolę narodowego kanonu historycznego, w tym oficjalnego (kształtowanego przez instytucje państwowe) i nieoficjalnego (uznawanego przez społeczeństwo za ważny). Autorka, inspirując się teorią przemocy symbolicznej, kategorią pola i habitusu Pierre'a Bourdieu, podkreśliła wzajemne oddziaływania obydwu kanonów i ich wpływ na obecność lub nieobecność określonych tematów w przestrzeni publicznej, np. Armii Krajowej czy Katynia.

³⁹ MATERNICKI 1990, s. 27–47.

⁴⁰ TYCH 2015, s. 253–264.

⁴¹ KAŹMIERSKA 2016, s. 131–151.

Powojenne przemiany pamięci analizuje również Robert Traba⁴², nawiązując m.in. do badań nad świadomością historyczną polskiej inteligencji prowadzonych przez Barbarę Szacką (1965, 1977, 1988)⁴³. Zaproponowane przez Trabę fazy przemian pamięci zbiorowej w Polsce wyznaczają ramy czasowe analizy i uwzględniają zróżnicowaną zawartość treściową toczących się w ich ramach procesów. Są to fazy: „pamięci żywej” (1944/45–1949), „pamięci zalegalizowanej” (1950–1970), „reanimacji pamięci” (po 1980) i „odzyskiwania pamięci” (po 1989)⁴⁴. W kontekście tychże faz ciekawa jest przeprowadzona przez Roberta Trabę na przykładzie pomników (jako symboli pamięci) dekonstrukcja procesów dotyczących pamięci. Mamy do czynienia z użyteczną teoretycznie i empirycznie sekwencją przeobrażeń zawartości pamięci — od traumatycznych doświadczeń i emocjonalnej pamięci prywatnej (autor przywołuje osobiste motywy doświadczeń wojennych jednego z prekursorów polskiej myśli zachodniej, Zygmunta W o j c i e c h o w s k i e g o⁴⁵) przez monopolizację pamięci w wymiarze ideologicznym, propagandowym i martyrologicznym aż po zapisywanie białych plam (np. Katyń).

Rozważania Barbary Szackiej i Roberta Traby uzupełnia analiza specyficznego wymiaru orientacji Polaków względem czasu autorstwa Elżbiety T a r k o w s k i e j. Autorka wyeksponowała współczesną polską osobliwość orientacji temporalnej, polegającą na przejawianiu postawy prezentystycznej i znacznej redukcji perspektywy przyszłości (lub jej braku) oraz poszerzeniu horyzontu czasowego w przeszłość. Znalazło to odbicie w charakterze więzi międzygrupowych, atomizacji, pasywności w działaniu itd. Zdaniem Tarkowskiej charakter „społeczeństwa czekającego” ukształtowały zarówno czynniki globalne, jak i lokalne, w tym uwarunkowania cywilizacyjne, historyczno-społeczne, systemowe i kulturowe⁴⁶.

W tekście Andrzeja Szpocińskiego *Die gesellschaftliche Funktion von Symbolen* znajdujemy analizę zjawiska funkcjonowania pamięci w kulturze przez pryzmat społecznej funkcji symboli. Przydatne badawczo jest zwrócenie uwagi na rolę nośników pamięci⁴⁷, czyli ważnych zdarzeń i postaci, które w konkretnym kontekście społeczno-historycznym reprezentują istotne dla grupy wartości. Jednocześnie na przykładzie *Pana Tadeusza* Szpociński wskazuje, że owa ważność konkretnego nośnika może zarazem bazować na jakiejś idei (np. propagować ideę patriotyzmu) lub pełnić funkcję zwornika wartości i idei. Wprowadzona w nawiązaniu do rozważań Witolda K u l i⁴⁸ kategoria historycznego kanonu grupy (w tym przypadku narodu) jako czynnika konstytuującego tożsamość grupową podkreśla

⁴² TRABA 2000, s. 52–67.

⁴³ SZACKA 1990, s. 18–46.

⁴⁴ TRABA 2000, s. 54–67.

⁴⁵ WOJCIECHOWSKI 1945, s. 1, 4, 8.

⁴⁶ TARKOWSKA 1992, s. 138–144.

⁴⁷ O nośnikach pamięci zwłaszcza w: KULA 2002; SZPOCIŃSKI 2004, s. 58–68.

⁴⁸ KULA 1958, s. 165.

czynnik obiektywizacji i wspólnotowości uznawanych przez nią elementów kultury (miejsc pamięci). Za inspirującą uważam także sformułowaną przez Szpocińskiego propozycję uwzględnienia w badaniach pamięci procesu autonomizacji symboli identyfikacji zbiorowej. Polega ona na oderwaniu się i uniezależnieniu się ważnych symboli od ich wartości pierwotnej i funkcjonowaniu jako „miejsce”, któremu przyznawane mogą być zupełnie inne wartości.

Wątek społecznej funkcji symboli podjęli również Janusz T a z b i r⁴⁹, Andrzej P a c z k o w s k i i Elżbieta H a ł a s⁵⁰. Tazbir na przykładzie symbolicznego sporu pomników i literatury pięknej oraz przemian ich znaczenia w różnych epokach analizował pełnią przez nie ważną funkcję — kształtowanie społecznej wiedzy o przeszłości. Paczkowski rozpatruje problem przeobrażeń postaw wobec minionego systemu politycznego, osób i instytucji w Polsce (w tym Kościoła katolickiego) oraz ich wartościowania, biorąc za przykład dwa elementy transformacji — lustrację i przemianę symboli (pomników, nazewnictwa ulic). Problematykę przeobrażeń symboliki pamięci na przykładzie świąt państwowych i ich rolę w kształtowaniu tożsamości zbiorowej Polaków porusza Elżbieta Hałas. Odnosząc się do trzech pojęć: „kultury politycznej”, „pamięci zbiorowej” i „polityki symbolizacji”, autorka interpretuje przemiany w ustanawianiu i stosowaniu symboliki świąt narodowych przez państwo narodowe. Jest to ciekawa, pragmatyczna i funkcjonalna dekonstrukcja kalendarza świąt państwowych (w okresie od Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej do III Rzeczypospolitej) i ruchu społecznego „Solidarności” jako szczególnego nośnika znaczeń, przeprowadzona w kontekście transformacji politycznej 1989 r.

Klamrą spinającą powyższe fragmenty są teksty Jerzego S z a c k i e g o oraz Marka Z i ó ł k o w s k i e g o. Szacki w tekście *Tradition*⁵¹ zaproponował koncepcję rozumienia tradycji jako przedstawienia przeszłej rzeczywistości oraz jej badania i analizowania w trzech komplementarnych ujęciach: czynnościowym (rozumianym jako transmisja społeczna i dynamiczny proces selekcji przekazywanych generacyjnie dóbr/trześci), przedmiotowym (rozumianym jako „dziedzictwo społeczne”, z naciskiem na to, jakie dobra są przekazywane) oraz podmiotowym (tradycja *sensu stricto*, uwzględniająca stosunek danego pokolenia do dziedziczenia, niezależnie od stopnia autentyczności). W ujęciu Szackiego widoczne jest więc przesunięcie optyki w kierunku kulturowo konstruowanego znaczenia kategorii tradycji.

Socjolog Marek Ziółkowski, nawiązując w analizie do „pamięciologicznych” prac klasyków (Niny Assorodobraj, Pierre’a Nory, Barbary Szackiej i Jerzego Szackiego), wyróżnił cztery podstawowe funkcje pamięci społecznej: poznawczo-idiograficzną, poznawczo-refleksyjną, emocjonalno-oceniającą i instrumentalno-legitymizującą⁵². Powyższe ujęcie systematyzuje wielość pól, w jakich pamięć

⁴⁹ TAZBIR 1997.

⁵⁰ HAŁAS 2001.

⁵¹ SZACKI 1991; SZACKI 1971, s. 93–98n.

⁵² ZIÓLKOWSKI 2000, s. 97–113.

funkcjonuje i oddziałuje na jednostki i grupy. Dodatkowo osadzenie analiz w kategoriach wartości i postaw oraz w kontekście społeczno-historycznym (autor odnosi się do dwudziestowiecznych przemian, które dokonały się w Polsce i regionie) umożliwia połączenie subiektywnego i obiektywnego wymiaru procesu pamiętania.

W tomie V znalazły się także teksty, które równie dobrze mogłyby zostać opublikowane w tomie IV jako bardzo dobre przykłady dopracowanych w szczegółach warsztatów metodologicznych socjologa — mam tu na myśli teksty Joanny Kurczewskiej *Lokale Gemeinschaften und kollektives Gedächtnis*⁵³ i Marka Czyżewskiego — *Repatrierte und Vertriebene. Wechselseitige Vorurteile in autobiografischen Bereichen*⁵⁴. Kurczewska, nawiązując m.in. do Anthony'ego D. Smitha, Roberta D. Putnama, Ulricha Becka i Maurice'a Halbwachsa, dokonała rekonstrukcji pojęcia społeczności lokalnej, a w szczególności pamięci lokalnej w kontekście „narodowej ramy” (odróżniając przy tym analitycznie pamięć lokalną i narodową). Za trafne uważam spostrzeżenie autorki o ograniczonej liczbie innowacyjnych teoretyczno-empirycznych studiów łączących tematykę lokalną i regionalną z problematyką pamięci i tradycji. Czyżewski natomiast uwzględnił czynnik regionalny i narodowościowo-etniczny w doświadczeniu dwóch odmiennych przypadków o podobnym tle migracyjnym — „repatriantów” i niemieckich wypędzonych z okresu II wojny światowej (w tekście znalazła się analiza przypadku polskiej „repatriantki” przebywającej na Mazurach zimą 1945/1946). Jako interesujące poznawczo postrzegam połączenie analiz tekstów (np. materiału autobiograficznego) na poziomie mikro z makropoziomową analizą procesów historycznych i politycznych. Mamy więc do czynienia z wzajemnym oddziaływaniem historii zdarzeniowej i pamięci o wydarzeniach, wielowątkowymi przedstawieniami procesów stereotypizacji i uprzedzeń motywowanymi dyskursywnie (np. negatywnymi poglądami o kobietach mazurskich utożsamianych z Niemkami).

Pewien niedosyt wywołuje brak tekstów „wielkich nieobecnych”, dwóch Polaków, którzy wnieśli ogromny wkład w rozwój światowej nauki (socjologii, antropologii, filozofii i pedagogiki), tj. Floriana Znanieckiego i Bronisława Malinowskiego. Pierwszy z nich, twórca systemu „socjologii kulturalistycznej”, uznawany jest za socjologa i filozofa polskiego oraz amerykańskiego, drugi natomiast, filar paradygmatu funkcjonalnego w socjologii i antropologii, jest reprezentantem nauki polskiej i brytyjskiej⁵⁵. Wprawdzie redaktorzy tomu klarownie uzasadniają motywy selekcji (wyłączenia również innych klasyków socjologii polskiej, jak

⁵³ KURCZEWSKA 2003, s. 69–93; BECK 1986; HALBWACHS 1980; PUTNAM 2000; PUTNAM 1993; SMITH 2000.

⁵⁴ CZYŻEWSKI 1997, s. 159–172.

⁵⁵ THOMAS, ZNANIECKI 1976; ZNANIECKI 2008; ZNANIECKI 2001a; ZNANIECKI 2001b; ZNANIECKI 1990; ZNANIECKI 1988; ZNANIECKI 1984; ZNANIECKI 1938; ZNANIECKI 1931a; ZNANIECKI 1931b; ZNANIECKI 1931c; ZNANIECKI 1930; ZNANIECKI 1921; MALINOWSKI 2001; MALINOWSKI 2000; MALINOWSKI 1987; MALINOWSKI 1986; MALINOWSKI 1958; MALINOWSKI 1957.

Ludwika Gumpłowicza, Antoniny Kłoskowskiej czy Józefa Chałasińskiego — przykłady można by mnożyć), tzn. obecność autorów i wymierne znaczenie ich twórczości w nauce zachodniej, jednak wobec opublikowania w języku polskim antologii tekstów niemieckich i zachodnioeuropejskich innych światowej sławy klasyków, np. *Między historią a pamięcią* (2013), *Historię wzajemnych oddziaływań* (2014) i *(Kon)teksty pamięci* (2014) Aleidy Assmann, w omawianej antologii powinny znaleźć się również teksty obu Polaków. Zresztą obaj idealnie wpisyaliby się w zamysł projektu *Polsko-niemieckich miejsc pamięci*, bowiem są to klasycy transnarodowi i interdyscyplinarni, których twórczość zapoczątkowana w pierwszych dekadach XX w. pozostaje nośna po dziś dzień. Poza licznymi odwołaniami do koncepcji tych uczonych w rozmaitych publikacjach, o ich znaczeniu świadczy choćby fakt, że na sesji prezydenckiej Międzynarodowego Towarzystwa Socjologicznego (International Sociological Association, ISA), zorganizowanej w trakcie XVIII Światowego Kongresu Socjologii w Yokohamie w 2014 r., wspomniano istotny wkład w rozwój dyscypliny tylko (i aż) trzech wielkich socjologów polskich: Znanieckiego, Malinowskiego oraz Zygmunta Bauman⁵⁶.

W tym kontekście postrzegam jako wartościową dyskusję Roberta Traby i Petera Olivera Loewa zamieszczoną na początku tomu piątego jako rodzaj wprowadzenia⁵⁷. Z pewnością wyjaśnia ona czytelnikowi nieznaną socjologii polskiej meandry jej historii i instytucjonalizacji. Na uwagę zasługuje zwłaszcza podkreślenie przez rozmówców polskich uwarunkowań badań pamięci: historycznych i społeczno-politycznych, związanych z doświadczeniem wojny, masowymi migracjami powojennymi, rokiem 1968 czy okresem po roku 1989, wreszcie zaś wynikających z rozwoju badań, które osadzają narodową narrację w regionalnych i lokalnych perspektywach.

Moim zdaniem istotny i inspirujący dla warsztatu metodologicznego socjologa (i nie tylko) jest otwarty charakter omawianych pięciu tomów i tkwiący w nich potencjał analityczny, czyli możliwość stałego zwrotnego transferu idei, koncepcji, definicji i metod pomiędzy dyscyplinami.

Nigdy też w projekcie o tak szerokim zasięgu nie zastosowano podejścia funkcjonalnego. Socjologom z pewnością przywodzi ono na myśl paradygmat funkcjonalny lub strukturalno-funkcjonalny związany m.in. z Bronisławem Malinowskim i jego kategorią funkcji, Robertem K. Mertonem i kategoriami dysfunkcji i eufunkcji (funkcji pozytywnych), funkcji jawnych i ukrytych czy z Talcottem Parsonsem i opracowanym przez niego schematem analitycznym AGIL (podsystemów funkcjonalnych: adaptacji, osiągnięcia celów, integracji, systemu podtrzymywania wzorów

⁵⁶ Presidential Session pt. *Looking Backwards and Forwards*, w której panelistami byli prezydenci ISA: Michael Burawoy (wówczas prezydent ISA, organizator sesji), Margaret Abraham (aktualna prezydent ISA), Immanuel Wallerstein, Alberto Martinelli, Piotr Sztompka, Michel Wieviorka, T.K. Oommen. XVIII World Congress of Sociology: *Facing an Unequal World: Challenges for Global Sociology*, 13–19.07.2014 Yokohama (Japonia).

⁵⁷ *Erinnern* 2015, s. 9–34.

i usuwania napięć)⁵⁸. Niemniej powyższe paradygmaty praktykowane w socjologicznych badaniach osadzone były (i są) zawsze w konkretnych „ramach”, które wprawdzie stanowią pas transmisyjny między schematem teoretyczno-analitycznym a badaną rzeczywistością społeczną, ale jednocześnie nadają analizom ramowy, zamknięty charakter, czego redaktorzy *Polsko-niemieckich miejsc pamięci* starali się unikać. Swoiste uwolnienie, paradygmatyczny *turn*⁵⁹, czyni omawiane dzieło pomysłem nowatorskim, umożliwiającym analizę kultur pamięci więcej niż dwóch różnych społeczności, porównanie wielopoziomowych fenomenów historycznych, np. różnych narodów, obszarów geograficznych, epok i dyscyplin.

Propozycja ta jest zatem poznawczo i analitycznie płodna, ponieważ umożliwia „mapowanie” możliwie szerokiego dyskursu „pamięciologicznego”, wytworzenie przestrzeni dla powstania nowych tendencji badawczych, skierowanie uwagi na inne perspektywy. Otwarcie się i uwolnienie od paradygmatycznych założeń własnej dyscypliny naukowej oraz przyjęcie zaproszenia autorów *Polsko-niemieckich miejsc pamięci* do nieskrępowanego odkrywania nowych pól badawczych, łączenia często odmiennych i/albo rozbieżnych punktów widzenia i praktyk sprzyjają konstruktywnemu opisowi i analizie fenomenów historycznych.

Pewne wątpliwości może budzić wybór konkretnych miejsc pamięci. Nie jest to jednak zarzut, a efekt dialogiczności esejów, które zmuszają czytelnika do ciągłej refleksji i stawiania pytania o to, które miejsca pamięci można by uwzględnić zamiast już opisanych i dlaczego tego nie uczyniono?

Sądzę, że zespół redakcyjny wystarczająco klarownie uzasadnił proces selekcyjno-definicyjny. Jest on jego i autorów arbitralną decyzją, opartą jednakże na opracowanej jednolitej metodologii badań, która możliwie optymalnie porządkuje postępowanie badawcze oraz sprawia, że uprawnione stają się analizy porównawcze. Z punktu widzenia socjologa chciałabym podkreślić ów metodologiczny walor *Polsko-niemieckich miejsc pamięci* polegający na dbałości o ujednoczenie procesu badawczego na każdym z jego etapów. Mimo że omawiana publikacja lokuje się w dziedzinie nauk humanistycznych i ma charakter jakościowy, pomysłodawcy i wykonawcy starali się zadbać o zachowanie procedur zapewniających trafność opracowanych wskaźników oraz rzetelność narzędzia badawczego i wyników pracy⁶⁰. Osobną kwestię stanowią natomiast różnice interpretacyjne, wynikające z indywidualnego stylu piszących, reprezentowanej dyscypliny itd.

Procedury czy raczej zasady dotyczące przestrzeni interpretacyjnych i sposobu ich rozumienia w sposób transparentny zarysowały pole analizy. Są nimi: 1) zasada relacyjności i konstytuowania tożsamości, 2) zasada precyzji definicyjnej i jej granice, 3) zasada historyczności, 4) zasada długiego trwania i dynamiki, 5) zasada interdyscyplinarności, 6) zasada dekonstrukcji, 7) zasada poliwalencji i funkcjonal-

⁵⁸ MALINOWSKI 2000; MALINOWSKI 1958; MERTON 2002; PARSONS 2009.

⁵⁹ BACHMANN-MEDICK 2012.

⁶⁰ MAYNTZ, HOLM, HÜBNER 1985, s. 29–30.

ności, 8) zasada zmiennej geometrii, 9) zasada parytetu, 10) zasada kompatybilności i komunikatywności⁶¹.

Używając terminologii socjologicznej, redaktorzy już na etapie koncepcyjnym zastosowali triangulację⁶², łącząc interdyscyplinarnie podejścia badawcze, co do pewnego stopnia zminimalizowało wpływ specyfiki użytych w badaniach metod na opisywane miejsca pamięci⁶³.

Podsumowując, uważam, że istotnym walorem omawianych tomów jest ich dialogiczność i polifoniczność. Dialogiczność rozgrywa się nie tylko pomiędzy tomami, lecz także wewnątrz każdego z nich — inter- i intratekstualnie. Co więcej, zapewniona została także na poziomie tego, co niewypowiedziane — zgodnie z otwartą koncepcją esejów autorzy pozostawiają przestrzeń do interpretacji. Dialogiczność zachodzi także między autorami oraz perspektywami czasowymi i przestrzennymi prezentowanych esejów. W ten sposób zapewniono uniwersalizację znaczeniową opisanych miejsc pamięci i umożliwiono ich (re)interpretację, nie pozbawiając przy tym pamięci analizowanych znaczeń i symboliki fenomenów historycznych. Polifoniczność natomiast polega na wyzbyciu się utartych schematów interpretacyjnych, zakorzenionych w tradycjach badawczych poszczególnych dyscyplin naukowych, skierowaniu uwagi na przenikanie się idei, wzajemne oddziaływanie kultur pamięci i stworzenie wielogłosowej rzeczywistości słowno-znaczeniowej.

Oddane do rąk czytelnika wielotomowe dzieło pod wieloma względami ma charakter innowacyjny, stanowi interesującą intelektualną propozycję „wyjścia poza...” i „otwartości” wobec tekstu zarówno na poziomie teoretycznym, interpretacyjnym, jak i empirycznym. Owa propozycja jest wielowymiarowa, przebiega wzdłuż i w poprzek (sub)dyscyplin naukowych. Prowokuje wręcz do uczynienia siebie, reprezentowanej dyscypliny naukowej (w przypadku autorki niniejszego artykułu — socjologii) i własnego postrzegania zjawisk zdolnym do konstruktywnej samokrytyki. Chodzi przy tym o taki rodzaj krytyki, który skłania do wyjścia poza ramy i schematy myślowe własnej dyscypliny naukowej i przyjrzenia się jej z wielu perspektyw, a jednocześnie usieciowienia wiedzy, doświadczeń i umiejętności opisu zjawisk oferowanych przez inne dyscypliny. Interdyscyplinarne i transnarodowe *rites de passage*⁶⁴, które oferują *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, uwrażliwiają i kierują uwagę ku nowym/innym punktom widzenia, eksponują przestrzenie wspólne i oddzielne zjawisk oraz dynamizują omawiane miejsca pamięci.

⁶¹ *Polsko-niemieckie* 2015, I, s. 40–42.

⁶² DENZIN, LINCOLN 2009, s. 23; FLICK 1992, s. 175–197; FLICK 1998, s. 443–447; FLICK 2008; HAMMERSLEY, ATKINSON 2000, s. 235–238; SILVERMAN 2008.

⁶³ FRAKNFORT-NACHMIAS, NACHMIAS 2001, s. 223.

⁶⁴ VAN GENNEP 2006.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY PRZEDMIOTU

- ANDERSON 1997 = Benedict Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, tłum. Stefan Amsterdamski, Kraków 1997
- ASSMANN 2013 = Aleida Assmann, *Pamięć magazynująca i funkcjonalna w historii i terażniejszości*, tłum. Karolina Sidowska, w: idem, *Między historią a pamięcią*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Warszawa 2013, s. 58–73
- ASSMANN 2009 = Aleida Assmann, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, tłum. Piotr Przybyła, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 101–142
- ASSMANN 1999 = Aleida Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999
- ASSMANN 1996 = Aleida Assmann, *Im Zwischenraum zwischen Geschichte und Gedächtnis. Bemerkungen zu Pierre Noras „Lieux de mémoire”*, w: *Lieux de mémoire/Erinnerungsorte. D'un modèle français à un projet allemand*, red. Étienne François, Berlin 1996, s. 19–27
- ASSMANN 2008 = Jan Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. Anna Kryczyńska-Pham, wstęp Robert Traba, Warszawa 2008, s. 68
- ASSMANN 2002 = Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München 2002⁴
- ASSORODOBRAJ-KULA = Nina Assorodobraj-Kula, „Żywa historia”. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze, „Studia Socjologiczne”, 1963, 2, s. 5–15, 31–45
- AUST 2013 = Martin Aust, *Polska obsesja historyczna? Jak historie croisée i komparatystyka pozwalają zrewidować pewien stereotyp*, w: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci, Refleksje metodologiczne*, t. IV, red. Robert Traba, Hans Henning Hahn, współpraca Maciej Górny, Kornelia Kończal, Warszawa 2013, s. 47–59
- BACHMANN-MEDICK 2012 = Doris Bachmann-Medick, *Cultural Turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*, przeł. Krystyna Krzemieniowa, Warszawa 2012
- BECK 1986 = Ulrich Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main 1986
- BERGER, LUCKMANN 1983 = Peter L. Berger, Thomas Luckmann, *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, tłum. Józef Niżnik, Warszawa 1983
- CSÁKY 2013 = Moritz Csáky, *Pamięć transnarodowa — fenomen hybrydyczny? Kultura jako przestrzeń komunikacji*, w: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci, Refleksje metodologiczne*, t. IV, red. Robert Traba, Hans Henning Hahn, współpraca Maciej Górny, Kornelia Kończal, Warszawa 2013, s. 30–46
- CSÁKY 2010 = Moritz Csáky, *Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Veflechtungen — Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*, Wien–Köln–Weimar 2010
- CZARNOWSKI 1958 = Stefan Czarnowski, *Kultura*, Warszawa 1958, s. 12
- CZARNOWSKI 1956a = Stefan Czarnowski, *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk, bohater narodowy Irlandii, Dzieła*, t. IV, tłum. Agnieszka Glinczanka, Warszawa 1956
- CZARNOWSKI 1956b = Stefan Czarnowski, *Dawność a terażniejszość w kulturze*, w: idem, *Studia z historii kultury, Dzieła*, t. I, Warszawa 1956, s. 108–121

- CZARNOWSKI 1919 = Stefan Czarnowski, *Le culte des heros et ses conditions sociales. Saint Patrick, l'héros national de l'Irlande*, Paris 1919
- CZYŻEWSKI 1997 = Marek Czyżewski, *Repatrianci i wypędzeni: wzajemne uprzedzenia w relacjach biograficznych*, w: *Biografia a tożsamość narodowa*, red. Marek Czyżewski, Andrzej Piotrowski, Alicja Rokuszewska-Pawełek, Łódź 1997², s. 159–172
- DENZIN, LINCOLN 2009 = Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*, tłum. Krzysztof Podemski, w: Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, *Metody badań jakościowych*, red. wyd. pol. Krzysztof Podemski, t. I, Warszawa 2009, s. 19–76
- Deutsch-Polnische 2015 = *Deutsch-Polnische Erinnerungsorte, Erinnerung auf Polnisch. Texte zu Theorie und Praxis des sozialen Gedächtnisses*, 5, Hg. Peter Oliver Loew, Robert Traba, Paderborn 2015
- Deutsche Erinnerungsorte, red. Étienne François, Hagen Schulze, München 2001, I–III
- Erinnern 2015 = *Erinnern auf Polnisch. Theorie und Praxis. Zur Einführung diskutieren Robert Traba und Peter Oliver Loew*, tłum. Peter Oliver Loew, w: *Deutsch-Polnische Erinnerungsorte, Erinnerung auf Polnisch. Texte zu Theorie und Praxis des sozialen Gedächtnisses*, t. V, Hg. Peter Oliver Loew, Robert Traba, Paderborn 2015, s. 9–40
- FLICK 2008 = Uwe Flick, *Triangulation. Eine Einführung*, Wiesbaden 2008²
- FLICK 1998 = Uwe Flick, *Triangulation — Geltungsbegründung oder Erkenntniszuwachs*, „Zeitschrift für Soziologie der Erziehung Und Sozialization”, 18, 1998, s. 443–447
- FLICK 1992 = Uwe Flick, *Triangulation Revisited — Strategy of or Alternative to Validation of Qualitative Data*, „Journal for the Theory of Social Behavior”, 22, 1992, s. 175–197
- FRANÇOIS, SCHULZE 2001 = Étienne François, Hagen Schulze, *Einleitung*, w: *Deutsche Erinnerungsorte*, red. Étienne François, Hagen Schulze, t. I, München 2001, s. 9–24
- FRAKNFORT-NACHMIAS, NACHMIAS 2001 = Chava Frankfort-Nachmias, David Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, przeł. Elżbieta Hornowska, Poznań 2001, s. 223
- GEERTZ 2003 = Clifford Geertz, *Opis gesty — w stronę interpretatywnej teorii kultury*, przeł. Sławomir Sikora, w: *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, wyboru dokonali i przedmową poprzedzili Marian Kempny, Ewa Nowicka, Warszawa 2003, s. 35–59
- VAN GENNEP 2006 = Arnold van Gennep, *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii*, przeł. Beata Biały, wstępem opatrzyła Joanna Tokarska-Bakir, Warszawa 2006
- GÓRNY, KOŃCZAL 2014 = Maciej Górny, Kornelia Kończal, *Miejsca pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej, czyli o regionalnej (anty)repcji wędrującego pojęcia lieux de mémoire*, w: *Historie wzajemnych oddziaływań*, red. Robert Traba, współpraca Bartosz Dziewanowski-Stefańczyk, Berlin–Warszawa 2014, s. 363–386
- HALBWACHS 2008 = Maurice Halbwachs, *Spoleczne ramy pamięci*, tłum. Marcin Król, Warszawa 2008
- HALBWACHS 1980 = Maurice Halbwachs, *The Collective Memory*, New York 1980
- HAŁAS 2001 = Elżbieta Hałas, *Symbole publiczne a polska tożsamość. Zmiana i niejednoznaczność w kalendarzu świąt państwowych III Rzeczypospolitej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 3–4, 2001, s. 49–67
- HAMMERSLEY, ATKINSON 2000 = Martyn Hammersley, Paul Atkinson, *Metody badań terenowych*, przeł. Sławomir Dymczyk, Poznań 2000, s. 235–238

- KAŻMIERSKA 2016 = Kaja Kaźmierska, *Konstruowanie narracji o doświadczeniu wojennej biografii. Na przykładzie analizy narracji kresowych*, w: *Biografia i wojna. Metoda biograficzna w badaniu procesów społecznych. Wybór tekstów*, red. Renata Dopierała, Katarzyna Waniek, Łódź 2016, s. 131–151
- KŁOSKOWSKA 1992 = Antonina Kłoskowska, *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1, 1992, s. 131–141
- KULA 2002 = Marcin Kula, *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002
- KULA 1958 = Witold Kula, *Rozważania o historii*, Warszawa 1958
- KURCZEWSKA 2003 = Joanna Kurczewska, *Społeczności lokalne i pamięć zbiorowa*, w: *O prawie, obyczajach i społeczeństwie*, red. Jacek Kurczewski, Warszawa 2003, s. 69–93
- LAWATY 2013 = Andreas Lawaty, *Zapominanie jako zjawisko kulturowe — z punktu widzenia polityki i krytyki kultury nowoczesnej*, w: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci, Refleksje metodologiczne*, t. IV, red. Robert Traba, Hans Henning Hahn, współpraca Maciej Górny, Kornelia Kończal, Warszawa 2013, s. 133–145
- Les lieux* 1984–1992 = *Les lieux de mémoire*, red. Pierre Nora, Paris 1984–1992, t. 1 *La République* (1 vol., 1984), t. 2 *La Nation* (3 vol., 1986), t. 3 *Les France* (3 vol., 1992)
- LUHMANN 1997 = Niklas Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt am Main 1997
- MALINOWSKI 2001 = Bronisław Malinowski, *Wolność i cywilizacja oraz studia z pogranicza antropologii społecznej, ideologii i polityki*, Warszawa 2001
- MALINOWSKI 2000 = Bronisław Malinowski, *Jednostka, społeczność, kultura*, przeł. Sławomir Kaprański et alii, red. Andrzej K. Paluch, Warszawa 2000
- MALINOWSKI 1987 = Bronisław Malinowski, *Argonauci Zachodniego Pacyfiku. Relacje o poczynaniach i przygodach krajowców z Nowej Gwinei*, przeł. Barbara Olszewska-Dyoniziak, Sławoj Szynkiewicz, Warszawa 1987
- MALINOWSKI 1986 = Bronisław Malinowski, *Ogrody koralowe i ich magia. Studium metod uprawy ziemi oraz obrzędów towarzyszących rolnictwu na Wyspach Trobrianda*, przeł. Antoni Bydłoń, red. nauk. Andrzej K. Paluch, Warszawa 1986
- MALINOWSKI 1958 = Bronisław Malinowski, *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958
- MALINOWSKI 1957 = Bronisław Malinowski, *Życie seksualne dzikich w północno-zachodniej Melanezji. Miłość, małżeństwo i życie rodzinne u krajowców z Wysp Trobrianda Brytyjskiej Nowej Gwinei*, Warszawa 1957
- MATERNICKI 1990 = Jerzy Maternicki, *Motywy zainteresowań historycznych*, w: idem, *Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych*, Warszawa 1990, s. 27–47
- MAYNTZ, HOLM, HÜBNER 1985 = Renate Mayntz, Kurt Holm, Peter Hübner, *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*, Warszawa 1985, s. 29–30
- MERTON 2002 = Robert K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, przeł. Ewa Morawska, Jerzy Wertenstein-Żuławski, Warszawa 2002
- MÜLLER 2013 = Michael G. Müller, *Historia transnarodowa, historia wzajemnych oddziaływań i (po)dzielone miejsca pamięci. Tradycje i wyzwania metodologiczne*, w: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci, Refleksje metodologiczne*, t. IV, red. Robert

- Traba, Hans Henning Hahn, współpraca Maciej Górny, Kornelia Kończal, Warszawa 2013, s. 17–29
- NIETZSCHE 2001 = Friedrich Nietzsche, *Poza dobrem i złem. Preludium do filozofii przyszłości*, tłum. Grzegorz Sowiński, Kraków 2001
- NORA 2011 = Pierre Nora, *Między pamięcią a historią: les lieux de mémoire*, tłum. Mateusz Borowski, Małgorzata Sugiera, „Didaskalia. Gazeta Teatralna”, 105, 2011, s. 20–27
- NORA 1995 = Pierre Nora, *Das Abenteuer der Lieux de mémoire*, w: *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich, 19. und 20. Jahrhundert*, red. Étienne François, Hannes Siegrist, Jakob Vogel, Göttingen 1995, s. 83–92
- ORŁOWSKI 2013 = Hubert Orłowski, *Niejedno ma imię... Stereotypy długiego trwania a miejsca pamięci*, w: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci, Refleksje metodologiczne*, t. IV, red. Robert Traba, Hans Henning Hahn, współpraca Maciej Górny, Kornelia Kończal, Warszawa 2013, s. 101–112
- OSSOWSKI 1966 = Stanisław Ossowski, *Kulturowe dziedzictwo grupy społecznej i jego zewnętrzne korelaty*, w: idem, *Więź społeczna i dziedzictwo krwi, Dzieła*, t. II, Warszawa 1966
- PARSONS 2009 = Talcott Parsons, *System społeczny*, tłum. Michał Kaczmarczyk, Kraków 2009
- Polsko-niemieckie* 2015 = *Polsko-niemieckie miejsca pamięci, Wspólne / Oddzielne*, t. I, cz. 2, red. Robert Traba, Hans Henning Hahn, współpraca Maciej Górny, Kornelia Kończal, Warszawa 2015
- Polsko-niemieckie* 2013 = *Polsko-niemieckie miejsca pamięci, Refleksje metodologiczne*, t. IV, red. Robert Traba, Hans Henning Hahn, współpraca Maciej Górny, Kornelia Kończal, Warszawa 2013
- Polsko-niemieckie* 2012 = *Polsko-niemieckie miejsca pamięci, Paralele*, t. III, red. Robert Traba, Hans Henning Hahn, współpraca Maciej Górny, Kornelia Kończal, Warszawa 2012
- PUTNAM 2000 = Robert D. Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000
- PUTNAM 1993 = Robert D. Putnam, *Making Democracy Work*, Princeton 1993
- SKARGA 1997 = Barbara Skarga, *Tożsamość i różnica. Eseje metafizyczne*, Kraków 1997, s. 219, 222
- SILVERMAN 2008 = David Silverman, *Prowadzenie badań jakościowych*, tłum. Joanna Ostrowska, Warszawa 2008
- SMITH 2000 = Anthony D. Smith, *The Nation in History*, Hanover NH 2000
- SURYNT 2013 = Izabela Surynt, *Między nobilitacją i legitymizacją, czyli o pamięci kulturowej zamkniętej w kanonie*, w: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci, Refleksje metodologiczne*, t. IV, red. Robert Traba, Hans Henning Hahn, współpraca Maciej Górny, Kornelia Kończal, Warszawa 2013, s. 244–257
- SZACKA 1990 = Barbara Szacka, *Spoleczna pamięć polskiej przeszłości narodowej w latach 1965–1988*, w: Barbara Szacka, Anna Sawisz, *Czas przeszły i pamięć społeczna. Przemiany świadomości historycznej inteligencji polskiej 1965–1988*, Warszawa 1990, s. 18–46
- SZACKI 1995 = Jerzy Szacki, *Wstęp: krótka historia socjologii polskiej*, w: *Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego. Wybór tekstów*, red. Jerzy Szacki, Warszawa 1995, s. 11–119

- SZACKI 1991 = Jerzy Szacki, *Tradycja*, w: idem, *Dylematy historiografii idei oraz inne szkice i studia*, Warszawa 1991
- SZACKI 1971 = Jerzy Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*, Warszawa 1971, s. 93–98n
- SZPOCIŃSKI 2008 = Andrzej Szpociński, *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Druge”, 2008, 4, s. 11–20
- SZPOCIŃSKI 2004 = Andrzej Szpociński, *Tworzenie „przestrzeni historycznej” jako odpowiedź na nostalgię*, „Kultura Współczesna”, 2004, 1, s. 58–68
- TARKOWSKA 1992 = Elżbieta Tarkowska, *Stosunek Polaków do czasu z perspektywy globalnej i lokalnej*, w: eadem, *Czas w życiu Polaków. Wyniki badań, hipotezy, impresje*, Warszawa 1992, s. 138–144
- TAZBIR 1997 = Janusz Tazbir, *Walka na pomniki i o pomniki*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1997, 1, s. 3–19
- THOMAS, ZNANIECKI 1976 = William I. Thomas, Florian Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. I–V, Warszawa 1976
- TOPOLSKI 1981 = Jerzy Topolski, *Wstęp*, w: *Świadomość historyczna Polaków*, red. Jerzy Topolski, Łódź 1981, s. 5–6
- TOPOLSKI 1981 = Jerzy Topolski, *O pojęciu świadomości historycznej*, w: *Świadomość historyczna Polaków*, red. Jerzy Topolski, Łódź 1981, s. 11–33
- TRABA 2014 = Robert Traba, *Historia wzajemnych oddziaływań — (niedoceniany) paradygmat w badaniu przeszłości. Wprowadzenie*, w: *Historia wzajemnych oddziaływań*, red. Robert Traba, współpraca Bartosz Dziewanowski-Stefańczyk, Warszawa 2014, s. 7–20
- TRABA 2000 = Robert Traba, *Symbole pamięci: II wojna światowa w świadomości zbiorowej Polaków. Szkic do tematu*. „Przegląd Zachodni”, 2000, 1, s. 52–67
- Tradycja* 2008 = *Tradycja wynaleziona*, red. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, tłum. Mieczysław Godyń, Filip Godyń, Kraków 2008
- TYCH 2015 = Feliks Tych, *Der Holocaust im allgemeinen Bewusstsein der Polen. Zustand und Bildungsziele*, w: *Deutsch-Polnische Erinnerungsorte, Erinnerung auf Polnisch. Texte zu Theorie und Praxis des sozialen Gedächtnisses*, t. V, Hg. Peter Oliver Loew, Robert Traba, Paderborn 2015, s. 253–264
- WOJCIECHOWSKI 1945 = Zygmunt Wojciechowski, *Grunwald*, „Przegląd Zachodni”, 1, 1945, s. 1–8
- ZERNACK 2006 = Klaus Zernack, *Tysiąc lat dziejów stosunków niemiecko-polskich jako obszar problemowy badań historycznych oraz postulat badawczy*, w: *Z dziejów trudnego dialogu historiograficznego*, tłum. Łukasz Musiał, red. Henryk Olszewski, Poznań 2006
- ZIÓŁKOWSKI 2000 = Marek Ziółkowski, *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego*, Poznań 2000, s. 97–113
- ZNANIECKI 2008 = Florian Znaniecki, *Metoda socjologii*, przeł. Elżbieta Hałas, Warszawa 2008
- ZNANIECKI 2001a = Florian Znaniecki, *Socjologia wychowania*, Warszawa 2001a
- ZNANIECKI 2001b = Florian Znaniecki, *Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa 2001b
- ZNANIECKI 1990 = Florian Znaniecki, *Współczesne narody*, przeł. Zygmunt Dulczewski, Warszawa 1990
- ZNANIECKI 1988 = Florian Znaniecki, *Wstęp do socjologii*, Warszawa 1988

- ZNANIECKI 1984 = Florian Znaniecki, *Spoleczne role uczonych*, Warszawa 1984
- ZNANIECKI 1938 = Florian Znaniecki, *Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 1, 1938, s. 89–119
- ZNANIECKI 1931a = Florian Znaniecki, *Socjologia walki o Pomorze*, Toruń 1931
- ZNANIECKI 1931b = Florian Znaniecki, *Miasto w świadomości jego obywateli*, Poznań 1931
- ZNANIECKI 1931c = Florian Znaniecki, *Sily społeczne w walce o Pomorze*, w: *Polskie Pomorze, Przeszłość i kultura*, „Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego”, 2, red. Józef Borowik, Toruń 1931, s. 80–108
- ZNANIECKI 1930 = Florian Znaniecki, *Studia nad antagonizmem do obcych*, „Przegląd Socjologiczny”, I, 1930, s. 158–209
- ZNANIECKI 1921 = Florian Znaniecki, *Upadek cywilizacji zachodniej. Szkic z pogranicza filozofii kultury i socjologii*, Poznań 1921

Polsko-niemieckie miejsca pamięci / Deutsch-Polnische Erinnerungsorte.
On crossing „borders” and opening up to the „new”

The article discusses a publication entitled *Polsko-niemieckie miejsca pamięci* (Polish-German Sites of Memory), with four volumes in Polish and a fifth volume in German, presenting the work of Polish scholars in the sphere of memory studies. The author examines the methodological premises of the publication, including its theoretical-analytical basis in the form of Pierre Nora's category of *lieux de mémoire* (sites of memory) and Klaus Zernack's concept of *Beziehungsgeschichte* (history of mutual relations). She analyses the essays examining three types of memory sites: shared, separate and parallel, concerning a wide range of social phenomena, including those from the political, socio-cultural and historical-geographical spheres. In addition, she discusses the main assets of the publication, namely its dialogic and polyphonic nature as well as innovativeness in theoretical, empirical and interpretative terms, all in large measure going beyond common interpretative patterns. The author stresses the significance of the open nature of the publication, which makes it possible to conduct analyses on many levels, i.e. pre- and postnational, regional and transnational as well as spatial-temporal and intergenerational. She also emphasises the value of the ordered and uniform, as much as possible, course of study, observance of procedures, appropriate selection of indicators and reliability of the research tool making it possible to conduct comparative analyses between texts. Particular attention is paid to Volume 5, *Erinnerung auf Polnisch. Texte zu Theorie und Praxis des sozialen Gedächtnisses*, which closes the German-language edition. The author analyses classic texts by Polish sociologists, philosophers and historians included in it, texts dealing with the theory of memory and contentious issues in memory studies in Poland.